

بررسی تطبیقی مساجد با نگاهی معطوف به مسجد جامع شوشتر و مساجد هم عصر آن به عنوان معماری ایرانی - اسلامی

سارا امیدبخش

کارشناسی ارشد مرمت بناها و بافت های تاریخی، دانشکده مرمت، دانشگاه تهران مرکز، مدیریت هنرستان کارودانش فرهانیان، مدرس دانشگاه پیام نور اهواز

چکیده

در گذشته، در همه ادیان و مذاهب و در همه آبادی ها و شهرهای کهن، شاخص ترین ساختمان، نیایشگاه بوده است که نمایانگر آن مذهب در آن شهر یا آبادی بوده که از همه اندام های دیگر شهری نمایان تر و چشمگیرتر است. پس از اسلام هم مهمترین ساختمان شهر مسجدها بودند. مسجد مرکز ثقل بنای شهرها در دوره اسلامی بود و معماری آن متناسب با شرایط اقلیمی، مصالح در دسترس و تحت تاثیر سنن و خصوصیات محلی ساکنان هر منطقه شکل می گرفت. مسجد پایگاهی است فرهنگی که انسان موحد و مسلمان در آنجا در ابعاد مختلف حیات فردی و در مسائل سیاسی، اجتماعی، اعتقادی، اقتصادی، علمی، فرهنگی، و حتی نظامی و دفاعی و دیگر ابعاد حیات سلیم بشری، آموزش می بیند، آن هم آموزش های اولی و پایه ای که بر اساس آن پرورده می شود، می بالد، مجال ورود به عرصه ی پر جنجال زندگی را پیدا می کند و با سلاح تقوا و پارسایی به معنای کامل و صحیح کلمه و با نوعی مصونیت فکری و عقیدتی و با پیراستگی و وارستگی های لازم با اشتغال در هر سیمت و مقامی در صراط مستقیم تکامل انسانی قرار می گیرد. در این مقاله سعی بر این است که پس از معرفی مسجد جامع شوشتر به بررسی تطبیقی مسجد جامع و مساجد هم عصر آن پرداخته شود.

کلید واژه: نیایشگاه، مسجد، معماری اسلامی



معماری یکی از شاخه های مهم هنر و فنون تمدن انسانی است که از روزگار پیش از تاریخ تاکنون مورد توجه گروه های مختلف انسانی قرار گرفته و سعی وافر در تکامل و گسترش آن به عمل آمده است. در طی این دوران، معماری علاوه بر رفع نیازهای کاربری، عرصه ای برای هنرنمایی استادکاران و ظهور هنرهای مختلف و نمایش شکوه و عظمت بنیان گذاران آن بوده است.

در میان زبر مجموعه های معماری، معماری مذهبی، جایگاه ویژه ای برخوردار بوده، به طوری که در طول تاریخ، باشکوه ترین و زیباترین بنای هر شهر و روستا، همچنین ارزشمندترین هنرها و پیچیده ترین تکنیک ها را شامل می شده است.

سابقه ی معماری مذهبی در ساخت معابد و نیایشگاه ها، به دوره پیش از تاریخ و شکل گیری اولین روستاها برمی گردد. کهن ترین بناهای مذهبی را می توان در تمدن های بین النهرین، ایران، آسیای صغیر و مصر مورد مطالعه قرار داد. این گونه بناها چندین هزار سال، مهمترین و باشکوه ترین بناها به شمار می آمده اند، تا اینکه در دوره های تاریخی و شکل گیری امپراطوری های بزرگ، کاخ ها و بناهای غیر مذهبی به رقابت با آنها برخاستند و اگر چه تا قرن ها بعد نیز همچنان اهمیت و جایگاه خود را حفظ کردند، در دوره های متأخرتر به طور کامل میدان را به حریف واگذاشتند.

با بعثت رسول اکرم به پیامبری و گسترش دین اسلام در ممالک مختلف آن روزگار، اهتمام ویژه ای مصروف مسجدا سازی گردید و که در دوره های بعد نیز تداوم یافت. بدین ترتیب، معماری مذهبی در اسلام جایگاه ویژه خود را یافت. این توجه را، به ویژه در ایران، می توان معلول عوامل زیر دانست:

- نیاز معنوی مسلمانان به ارتباط و راز و نیاز با خدا و اقامه ی ۵ نوبت نماز در شبانه روز
 - تأکید قرآن و بزرگان دین بر ساخت و نگهداری مساجد و ثواب و نام نیکی که نصیب بانیان می شده.
 - کارکردهای گسترده ای که مسجد در جامعه ی اسلامی داشت، مسجد بر خلاف بناهای مذهبی دیگر ادیان، نقش هایی اساسی در زمینه های گوناگون عقیدتی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و علمی داشته و فراتر از اینها، مبدأ و ملجأ بسیاری از امور هر شهر و روستا بوده است.
 - پدیده وقف که عامل مهمی در حفظ، گسترش و ماندگاری مسجد بوده است.
- هدف این مقاله بر آن است که به معرفی مساجد هم عصر و نوع معماری و سازه ای آن ها بپردازد. در این مقاله از روش میدانی، کتابخانه ای استفاده شده است.

ریشه های پیدایش مسجد

حضرت محمد (ص)، واپسین فرستاده پروردگار، زمانی که مدینه را به عنوان مرکز حکومت اسلامی خود برگزید به یاران خویش دستور داد برای ساخت بنایی درخور و شایسته، که پذیرای گروندگان باشد، دل نزدیک ترین کوهپایه را بشکافند و با پاره های لاشه سنگ دیوارها، با تنه های درخت خرما ی بن خشکیده، ستون ها و تیرها و تیرچه ها را بنا نهند. بدین گونه خانه خدا، بسیار ساده و همانند خانه بندگان خدا ساخته شد که از آن پس برگیره یا الگوی مساجد بی شمار و گوناگونی بوده که به دست هنرمندان تردست مسلمان در سرتاسر سرزمین های اسلامی بنیاد شده است.

نقش مساجد در اسلام

این سخن مورد اتفاق همگان است که مسجد در قرون نخستین اسلامی با این خصوصیت و ویژگی بوده است؛ در بینش مکتب اسلام عبادت، سیاست، اقتصاد، اجتماع، اخلاق، علم، فرهنگ، جنگ و دفاع و دهها مقوله ی دیگر که شکل دهنده ی زندگانی در بعد کامل انسانی هستند اموری به هم پیوسته اند و طرح تنها یکی از آن ها نارساست و فرهنگی ویرانگر به بار خواهد آورد.

امام خمینی (قدس سره) که خود احیاًکننده نقش مساجد در دوران معاصر بوده است در این باره می فرماید: «این مسجداحرام و مساجد در زمان رسول اکرم (ص) مرکز جنگها و مرکز سیاستها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده، اینطور نبوده است که در مسجد پیغمبر (ص) همان مسایل عبادی و نماز و روزه باشد، مسایل سیاسی اش بیشتر بوده، هر وقت می خواستند به جنگ بفرستند اشخاص را و بسیج کنند مردم را برای جنگ ها، از مسجد شروع میکردند این امور را. (صحیفه نور، ص ۶۷ و ۶۸).

پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) مسجد همچنان مرکز ثقل انواع فعالیت ها بود و خلفای بعد از او نیز کم و بیش همین روش را در کارکردهای مسجد مد نظر و عمل قرار می دادند. گفته شده پس از فتح بیت المقدس به دست ابوعبیده جراح، خلیفه دوم برای سرکشی و بازدید از فتوحات به عمل آمده با سر و وضعی ساده به اتفاق زبیر بن عوام و عمرو بن مالک قیسی راهی آن دیار می شود، پس از رسیدن به بیت المقدس می گوید: «است گفتم یا رسول الله، کجایند کسانی که گفته تو را تکذیب می کردند تا ببینند امروز ارتش پیروزمند تو بر لشکریان فارس و روم غلبه نموده است.» خلیفه و همراهان او پس از ورود به بیت المقدس از کلیساها و معابد دیدن کردند و در مسجداالاقصی نماز گزارند. (کمالی، صفحه ۵۵، ۲۴۳)

سرتوماس آرنولد می نویسد: «مسجد تنها یک عبادتگاه نبود، بلکه مرکزی بوده است برای حیات سیاسی، اجتماعی، پیامبر سفیران را در مسجد به حضور میپذیرفت، شئون دولت را از مسجد اداره میکرد و برای مردم در امور سیاسی و دینی از فراز منبر پیام می فرستاد». خلفای بعد از پیامبر نیز سفرا را در مسجد به حضور می پذیرفتند و قراردادهای مهم دولتی و بین المللی در ارتباط با مصالح عمومی در مسجد منعقد می شد. (کمالی، ص ۱۱۱).

قالب یا فرم مساجد اسلامی

مسجد مرکز ثقل بنای شهرها در دوره اسلامی بود و معماری آن متناسب با شرایط اقلیمی، مصالح در دسترس و تحت تاثیر سنن و خصوصیات محلی ساکنان هر منطقه شکل می گرفت.

همان گونه که عنوان شد، مسجد نبی به عنوان اولین مسجد اسلامی، به فرمان پیامبر اسلام و در مدینه ساخته شد. مسجد نبی با ساده ترین طرح ممکن بنا گشت و همین ویژگی، آموزشی آسمانی و بسیار ارجمند برای هنرمندان مسلمان بود که بتوانند از ساختمایه های (مصالح) بوم آورد و ایدری یا چیزی که در جای ساختمان به دست می آید، بهره گیری و به هرچه که در دست دارند بسنده کنند و پیرامون نو آوری های بیپوده نگردند.

مسجد پیامبر از دو بخش سرباز و سرپوشیده تشکیل شده بود. زمینی بوده که در گرداگرد آن دیواری از سنگ خشکه چین، به بلندایی کمی بیش از قد یک آدمی زاد ساخته شده بود. بخش سرپوشیده یا شبستان آن به اندازه ۷/۵ در ۸ متر بوده است. چون در پهنای آن، تیر چوبی شکم می داده، برای همین در میان شبستان، یک ستون از نخل خشک افراشته بودند. در برابر این شبستان، یک پیشگاه سرباز بوده تا مردم از میانسرا و هوای آزاد بهره ببرند و هنگام افزایش شمار آن ها، جا

کم نیاورند. سپس در کنار شبستان، زیستگاه ساده و بی پیرایه ای برای یاران پاکباز و سالکان تهی دست نیز ساخته شد و پیشگاه سر گشاده شبستان نیز هموار و صاف شد و با بارویی کوتاه از کوچه و گذری که پیرامون مسجد می گشت جدا گردید.

مسجد مدینه الگوی معماران نو مسلمان، برای ساخت مسجد در سرتاسر جهان گردید.

بیشتر مساجد با پلان مربع یا مستطیل ساخته شده اند. اساس اولیه تفکر ساخت بناهای مذهبی به این شکل شاید به این موضوع مربوط می شود که در دوران باستان و حتی بعد از آن عقیده داشتند که بهشت مستطیل شکل است. وقتی به نقاشی هایی که از بهشت در روزگاران قدیم ترسیم شده، نظر می کنیم، طرح مستطیل شکل را به وضوح مشاهده می کنیم.

مسجد ومحراب اگر چه در آموزه های دینی دارای جایگاهی منحصرأ معنوی نبوده (به ویژه محراب که اسم مکان از ریشه حرب است) و بیشتر به عنوان پایگاهی برای پاسخگویی به غالب نیازهای مسلمانان برآمده بود، به اندک زمانی با روحی که از لطافت ایمان و جذبه حضور درآمیخته بود به زیباترین بنای اسلامی بدل شد. به گونه ایی که شکل و ساخت مساجد در کشورهای اسلامی زیر بنای هنر و معماری اسلامی را تشکیل داد. معماری زیبا، با کاشی کاری های هوش ربا، کتیبه ها، گچبری ها، معرق ها و دیگر عناصرمعماری در هم آمیخت و معماری اسلامی را پدید آورد که هم اکنون مایه فخر ومباهات ملل اسلامی و یکی از جاذبه های گردشگری این کشورهاست. نمونه هایی از این مساجد، مسجد شیخ لطف الله در اصفهان و تاج محل در آگره هند است.



شکل ۲- مسجد شیخ لطف الله در اصفهان



شکل ۱- مسجد تاج محل در آگره هند

ایرانی ها همواره تلاش می کردند که هم از بابت الگوی نقشه و هم کاربرد ساختمانی ساده و ارزان. از همان مسجد مدینه الگو برداری کنند. یکی از ویژگی های بنیادی در معماری ما همواره این بود که معماران چشم به کار خودشان و آنچه از خود دارند داشته اند. آن ها هر چه را که دم دستشان می یافته اند، و به همان اندازه که نیازشان را برآورده می کرده بسنده می کردند. معماری ما در این باره اصطلاح زیبایی دارد و آن « بوم آورد » بودن است. افزون بر آن، آن ها هرگز ساختمان را بیپوده آرایه بندی (تزئین) نمی کردند، از نظر آن ها هر چیزی که منطبق کاربردی نداشته، زیبا شمرده نمی شده، آنچه ارج گزارده می شده زیبایی بوده نه زیبایی نما. بدین گونه که هر چیزی باید سازوار و متناسب باشد و سر جای خود کار شده باشد تا زیبا شمرده شود. این ویژگی بوم آورد بودن ساختمانی، همانگونه که بیان گشت، در مسجد مدینه هم به چشم می خورد.

شاید کمتر از نیم سده پس از پایان کار مسجد مدینه، در سرزمینی بسیار دور از مدینه، این مسجد ساده و بی پیرایه الگوی معمار نومسلمان ایرانی شد. که در شهر پهره یا فهرج (یکی از چهار شهر آن روز یزد) با بهره گیری از آنچه در دسترس داشت، خدا خانه ای برای همشهریان خود بنا کرد که خوشبختانه تا کنون از آسیب ویرانی و دستکاری برکنار مانده است.

پس از گذشت صد سال از ساخت مسجد فهرج، مسجد تاریخانه دامغان ساخته شد که بسیار زیباتر و باشکوه تر از آن است.

در آغاز اسلام، در شهرهایی که به دین اسلام گرویدن، ناگزیر از ساختمان های پابرجا و یا نیمه ویرانی که بازسازی می شده اند، برای نماز و نیایش پروردگار یکتا بهره می گرفته اند. مانند مسجد یزد خواست، مسجد جامع بروجرد، جامع نیریز و مسجد سر کوچه محمدیه ناین، ساختمان نخستین، آتشکده ای پابرجا، دومی آتشگاهی نیمه ویران، سومی گیری یا ایوان، و چهارمی مهرابه بوده است. اولین مسجدی که از ابتدا به همین نیت ساخته شد، مسجد جامع فهرج می باشد.

الگوی ساخت مساجد ایرانی: در واقع به نظر می رسد که آتشکده های زرتشتیان ایران و چهارطاقی آنها به عنوان الگویی برای ساخت مساجد بود و از طرفی خیلی از مساجد بر روی همین آتشکده ها و کلیساهای مسیحیان بنا شدند و از همین طریق بود که معماری اسلامی در راه تکامل گام برداشت و طولی نکشید که در آنچه از دیگران تقلید کرده بود تجدید نظر کرد و آنهایی را که با طبیعت و مقتضیاتش هماهنگی نداشت و بیگانه می نمود و یا با سلیقه اش سازش نداشت، حذف کرد و خود به عنوان یک معماری با هویتی مستقل در زندگی مردم مطرح شد.

طرح: با اینکه در آغاز سده سوم هجری و با گسترش شهر ها و روستاها، مسجد های بزرگ و باشکوهی در بیشتر شهر ها با تهرنگ شبستان بومسلمی بنیاد گردید ولی ساخت گنبد خانه، ایوان و پیشان و سرپوشیده های کشیده یا تنبی که با دگرگون کردن و کست افزود آتشکده ها و گیری ها و مهرابه ها درست می شد، هیچگاه کنار گذاشته نشد. این اندام ها با پیوستن به شبستان های چهل ستونی، کم کم جای خود را در مسجد های ایرانی باز کرده و پابرجا ماندند.

مسجد های ایران دارای چند الگو بوده اند: یکی الگوی شبستان ستون دار یا چهل ستونی، دوم مساجد ایواندار، سوم مساجد با گنبدخانه و چهارم مساجد ایواندار با گنبدخانه و گاه همراه با تنبی بوده است.

برای تبدیل مسجد شبستانی به چهارایوانی، نخست در میانه پهلو های میانسرا، چند دهانه را ویران می کردند و جای آن ها یک ایوان بلند می ساختند. گاه دو بروار به دو سوی آن می افزودند. سپس یک گنبد خانه هم در پشت آن می ساختند. این الگو را « ایرانی » نامیده اند. ولی الگوی ایرانی همان الگوی شبستانی ساده است که به آن « الگوی عربی » گفته اند. چرا که این الگو نخستین بار در ایران در فهرج ساخته و پدیدار شده است و در آن زمان همانندش در جای دیگری نبوده است.

به نظر می آید که مسجد زواره نخستین مسجدی است که از آغاز چهار ایوانی ساخته شده است.

- **طرح چهار ایوانی** : طرح همه مساجد چهار ایوانی نیست. تک ایوانی و دو ایوانی و غیر از این ها هم دیده می شود. اما احتمال بسیار دارد که طرح چهار ایوانی مساجد از روی طرح چهار طاقی ایرانی گرفته شده باشد. در طرح چهار ایوانی، یک حیاط مستطیل شکل پلان اصلی مسجد را شکل می دهد که در هر ضلع آن یک ایوان وجود دارد. در این پلان آن ایوانی که به سمت قبله است، از همه پرکارتر، عظیم تر و قابل توجه تر است .

- **عناصر مسجد** : در آیه گاه مسجد از بیرون تا درون میانسرای آن دارای یک رده بندی فضایی یا سلسله مراتب است . نخست یک فضای باز به نام "واشدگاه" یا "پیشگاه" مسجد است که به پیشخان می پیوندند . "پیشخان" ، فضای گسترده جلوی سردر مسجد است. سپس "درگاه" مسجد یا همان فضای زیر سردر است که با یک "کنه" سرپوشیده می شود. از درگاه که بگذریم به "هشت" یا "هشتی" و سپس به "دالان" می رسیم و این دالان ما را به "میانسرای" مسجد می رساند.

در بسیاری از مسجدها نمی توان یک راست از هشتی به میانسرا رسید و باید از دو "دالان" در دو سوی آن گذشت. بدین گونه به فضای درون مسجد احترام گذاشته می شود. اگر وضوخانه مسجد در پیشگاه آن نباشد، در کنار دالان که هشتی را به میانسرا می رساند، جای می گیرد.

اکنون به میانسرا می رویم. در چهار نمای آن ایوان هایی در میان هر پهلو می بینیم که بزرگترین آنها ، ایوانی است که در راستای محراب است و به "مقصوره" راه دارد. این ایوان "پیشان" نام دارد. گاه این ایوان همان مقصوره مسجد می شود. در بیشتر جاها ، مقصوره دارای یک گنبدخانه در پشت شبستان است . در کنار و در دو سوی گنبدخانه ها ، گاه شبستان ستون دار بوده که به آن "چهل ستون" می گویند و یا "تنبی" بوده است. تنبی تالارهای کشیده و بی ستون بوده که دیوارهای بلندی داشته.

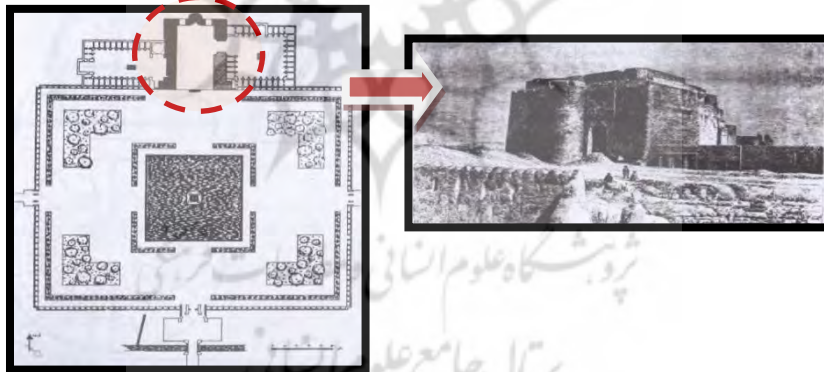
گاه در کنار گنبدخانه ، جای ویژه ای به نام "گوشه" برای کسانی که مجاور و گوشه نشین مسجد می شدند ، ساخته می شده است. گوشه، محرابی ویژه خودش داشته و جای کوچکی بوده که با یک "دارآفرین" یا "ترده" از شبستان جدا می شده است.

در مساجد کهن علاوه بر محراب اصلی ، چندین محراب در بخش های دیگر آن و حتی روی ستون ها با گچ یا سنگ می ساختند. بزرگترین ایوان مسجد به شبستان رو به قبله راه می یابد. بدین گونه راستای محراب و قبله از نمای میانسرای مسجد کاملاً روشن است. در برخی مساجد که شبستانی است و گنبد ندارد ، محراب در شبستان چهلستونی جای می گیرد.

- **تزیینات مساجد** : از آنجا که در بعضی از روایات اسلامی حتی نقاشی گل و بوته یا گیاه نیز مکروه شمرده شده است ، هنرمند مسلمان در تزیین مساجد شکل گل و گیاه را تغییر داده و حالتی نمادین به آنها بخشیده است. نقش های اسلیمی شگفت انگیزی که در تزیین مناره و سردر و گنبد و ... به وجود آمده از همین تفکر ناشی می شوند .

- **ورودی مساجد** : در صدر اسلام برای مساجد در آیه گاه یا ورودی نمی ساختند حتی در سرزمین های سرد سیری چون آذربایجان ، تا سده هفتم و هشتم هم این گونه بوده است . برای نمونه مسجد تاج الدین علیشاه در تبریز در نداشته.

ورودی مساجد آغاز یک دعوت است. ورودی مساجد چه ساده و چه پیچیده معمولاً از اصول خاصی پیروی می کنند و اغلب دارای فضاها و عناصری همچون جلوخان، سر در ، مناره، در ورودی، سکو، هشتی و دالان هستند .



شکل ۳- نقشه و نمایی از ایوان بزرگ ارگ یا مسجد جامع علیشاه

- **سر در مساجد**: نسبت به اطراف خود شاخص تر، حجیم تر و بلند ترند. بدین ترتیب انسان در مقابل مقیاس بزرگ و چشمگیر سردر، با تحسین این عظمت خود را بنده حقیری در بارگاه متعالی خداوند می یابد. تزیینات سر در مفصل تر از بقیه قسمت های ورودی است. خطاطی آیات قرآن، کاشی کاری، کاربندی و مقرنس کاری از جمله این تزیینات هستند.



مسجد جامع شوشتر
"شماره ثبت آثار ملی: ۲۸۶"

شکل ۴- نمایی از مسجد جامع شوشتر

در شهر باستانی شوشتر بعد از فتح مسلمانان و اسلام آوردن مردم واحد جدیدی به شهر افزوده شد که همان مسجد است، مهمترین آنها مسجد جامع است که در سال ۲۵۴ قمری در زمان سیزدهمین خلیفه عباسی المعتز بالله المتوکل که در زمان امام حسن عسکری (ع) خلافت می کرد، کار ساختمان آن را آغاز کردند. پس از او خلفای دیگری در این باب کوشیدند تا این که در زمان خلیفه بیست و نهم المسترشد بالله آن را به پایان رساند این که می گویند: امام حسن (ع) و یا امام رضا (ع) در این مسجد نماز گزارده درست نیست، زیرا در آن زمان مسجد بنا نشده بود. قبل از پوشش کنونی، سقف مسجد به وسیله شاه چوب هندی مسقف شده بود و بر طبق کتیبه موجود در مسجد که دارای تاریخ سال ۱۲۱۳ هجری قمری است معلوم می شود که مسجد جامع شوشتر در قرون بعد به کرات تعمیر و مرمت شده است. شبستان اصلی مسجد در طرف جنوب واقع شده، در شبستان منبر چوبی نفیسی قرار دارد که طبق کتیبه، نام (منصور ابوحارث) و تاریخ صفر سال ۴۴۵ هجری قمری بر روی آن حک گردیده است. بر دیواره شبستان مسجد کتیبه گچ بری با مضمون سوره یاسین حک شده است.

قدمت مسجد

هر کدام از خلفای عباسی که در مسجد کارهایی را انجام داده است کتیبه ای از کار خود به یادگار گذاشته است. مسجد در گذشته دارای تعداد بیشتری کتیبه گچی و سنگی بوده که متأسفانه در تعمیرات دهه چهل و بعد از آن از بین رفته است. مسجد در طرف شمال دوازده ردیف ستون و در طرف جنوب هشت ستون دارد که بلندی هر کدام از ستونها در حدود پنج متر است. از مشاهده قوس طاق ها و ایوان رفیع و شبستان آن که به شیوه معماری دوره ساسانی ساخته شده است، قدمت بنا و تعلق آن به اوائل اسلام تا حدودی روشن می شود. مسجد دارای حیاط وسیع و ستونهای قطور و بسیار محکمی می باشد به طوری که قطر هر ستون بیش از یک و نیم متر است و بنای آن بیشتر از سنگ و آجر است و دارای منبری قدیمی است که قدمت آنرا ۷۰۰ سال نوشته اند، در قسمت راست منبر نوشته هایی به خط کوفی از جنس تخته بریده شده است.

این بنا در دوره های مختلف دخل و تصرفهایی را به خود دیده و در آن قسمتهایی الحاق و حذف شده است. از لحاظ معماری و سبک شناسی مسجد جامع شوشتر دارای سبک خراسانی است. عمده مصالح بکار رفته در آن سنگ گچ و خاک و چوب می باشد. در دوره های بعدی مناره و گلدسته به مسجد اضافه شده که نشانگر سبک آذری در بنا می باشد. مسجد جامع شوشتر در دوره های مختلف مورد تعمیر و مرمت قرار گرفته است.

ساختمان مناره مسجد را به دوران چوپانیان و شیخ اویس بن شیخ حسن چوپانی نسبت می دهند. (مشکوتی، ۱۳۴۹) بنای مناره مسجد جامع در سال ۸۲۲ هجری بوده است و چون کج شده بود در قرن دوازدهم قفسه اش را از ترس انهدام تا حد مقرنس برداشتند و در سنوات انقلاب مشروطیت که آن را در جنگ های محلی سنگر قرار داده بودند و قسمتی از طرف مشرق آن خراب گردید، در وسط آن میلی استوانه شکل از آجر ساخته شده که روی آن با کاشی زیبا مفروش است و بر تمامی آن کلمه الله اکبر نوشته شده است.

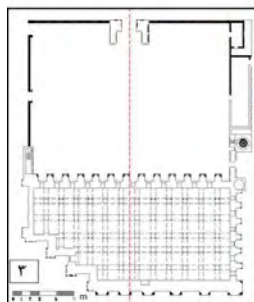
بلندی مناره ابتدا ۲۶ متر بوده و قسمت بالای آن تخریب گردید، هم اکنون در حدود ۱۸ متر است. مسجد جامع روز جمعه محل برگزاری نماز جمعه است. (میریان، ۱۳۵۲)

مسجد جامع در گذشته دارای یک حوض بزرگ بوده که توسط قناتی که از نهر داریون آب می گرفته پر می شد. شکل ستون های جلوی مسجد در دهه ۴۰ به بنا الحاق شده اند و در گذشته حمامی که در پشت مسجد قرار داشت در وقف مسجد بوده است.

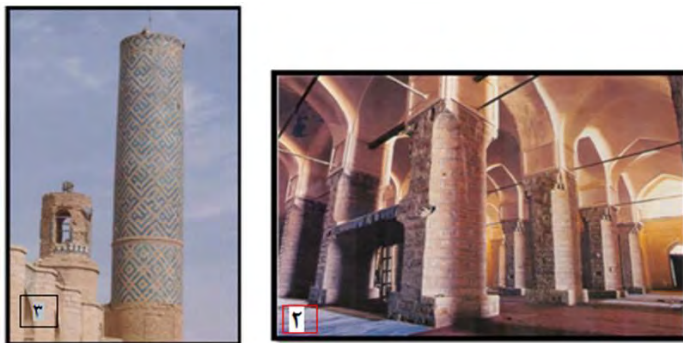
هنر معماری مساجد ایرانی در دوره خراسانی

معماری

- ۱ - مساجد با شبستان ستون دار
- ۲ - سادگی در نقشه های کف
- ۳ - سادگی در طراحی بدون تقارن
- ۴ - سادگی در نما
- ۵ - مردمواری و خودبسندگی در ساختمان
- ۶ - پرهیز از آرایه های پرکار



شکل ۵- مقایسه ی معماری مسجد جامع شوشتر با معماری خراسانی



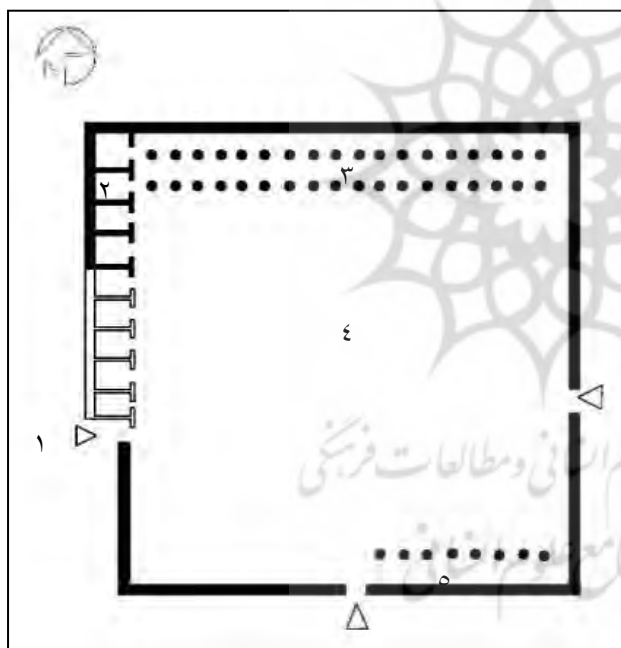
شکل ۶- مقایسه ی عناصر معماری مسجد جامع شوشتر با معماری خراسان

عناصر معماری خراسانی

- ۱- میانسرا
- ۲- شبستان ستوندار
- ۳- منار
- ۴- صفه

مقایسه تطبیقی با دیگر مساجد

مسجد پیامبر



مسجد پیامبر، تاریخ ساخت ، ۶۲۲ میلادی

- ۱- ورودی ها
- ۲- اتاق های بخش مسکونی
- ۳- فضای سرپوشیده رو به قبله
- ۴- حیاط یا میانسرا
- ۵- صفه جهت اقامت یاران و مستضعفان

شکل ۷- پلان مسجد پیامبر

مشخصات :

- ۱- دور تا دور آن دیوار است.
 - ۲- شامل دو بخش سرپوشیده و سرگشاده است.
 - ۳- ستون دار است. (از تنه نخل های خشک شده «پده» و یا درختان بی بار برای تیر و ستون بهره گیری می شد).
 - ۴- راستای ساختمان رو به قبله است. (محورگرا نسبت به قبله)
 - ۵- محراب ندارد.
 - ۶- طبق نظر برخی ، این مسجد ، الگوی تمام مساجد عربی است.
- قیاس مسجد جامع شوشتر با مسجد پیامبر
مسجد جامع شوشتر شباهت های زیادی به مسجد پیامبر دارد از جمله:

از نظر کالبدی:

در اینجا هم ساختمان از دو بخش سرپوشیده و سرگشاده تشکیل شده است، در مسجد پیامبر و مسجد جامع شوشتر ، این تقسیم بندی به صورت الگوی مسجد سبک عربی صورت گرفته است.



شکل ۸- قرار گیری بخش سرگشاده در مسجد پیامبر و مسجد جامع شوشتر

۱- هر دو ، شبستان ستوندار ساده دارند.



شکل ۹- وجود شبستان ستون دار در دو مسجد

۲- در هر دو مسجد شبستان در یک طرف مسجد قرار گرفته است.



شکل ۱۰- قرار گیری شبستان اصلی در مسجد پیامبر و مسجد جامع شوشتر

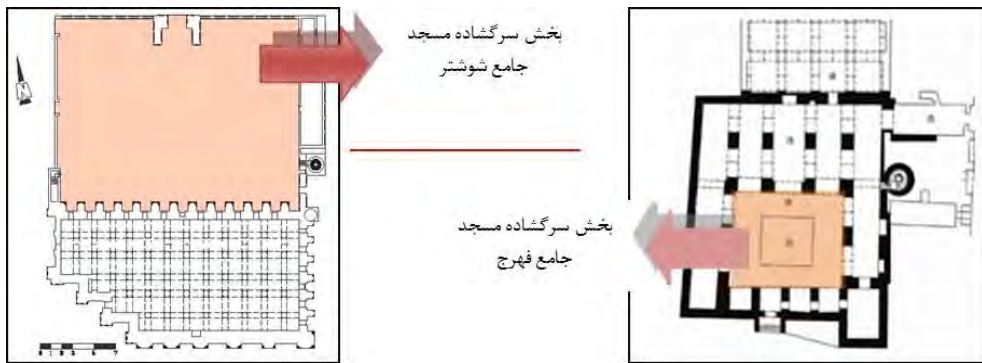
۳- هر دو مسجد دیوار بست هستند. (با دیوار محصورند).

از نظر سازه ای:

- ۱- سازه مسجد عربی ، درخت نخل و نیز شاخه درختان است ، اما سازه مسجد جامع ، آجر و سنگ است.
- قیاس مسجد جامع شوشتر با مسجد جامع فهرج

از نظر کالبدی:

۱- در این جا هم ساختمان از دو بخش سرپوشیده و سرگشاده تشکیل شده است، با این تفاوت که در مسجد جامع شوشتر، این تقسیم بندی به صورت الگوی مسجد سبک عربی صورت گرفته در حالی که در مسجد جامع فهرج بخش سرگشاده در میان بخش سرپوشیده می باشد.



شکل ۱۲- بخش سرگشاده مسجد جامع شوشتر

شکل ۱۱- بخش سرگشاده مسجد جامع فهرج

۲- هر دو ، شبستان ستوندار ساده دارند.



شکل ۱۴- شبستان ستون دار مسجد جامع شوشتر

شکل ۱۳- شبستان ستون دار مسجد جامع فهرج

۳- در مسجد جامع فهرج، شبستان دور تا دور حیاط ادامه پیدا می کند ، در حالی که در مسجد جامع شوشتر ، شبستان ادامه پیدا نکرده است.



شکل ۱۶- شبستان مسجد جامع شوشتر

شکل ۱۵- شبستان مسجد جامع فهرج

۴- هر دو مسجد دیوار بست هستند. (با دیوار محصورند).

از نظر سازه ای:

- ۱- سازه مسجد جامع شوشتر از آجر و سنگ، اما سازه مسجد ایرانی، جرز خشتی و تویزه های ساسانی است.
- ۲- چفد مبنای مسجد ایرانی ، چفد مازه دار است و سقف صاف ندارد.

تاریخانه دامغان

مسجد تاریخانه دامغان جزو اولین مساجد ایران است. به نظر می رسد این نام ترکیبی از ترکی (تاری؛ خدا) و خانه فارسی است. صحن مرکزی این مسجد، سنگ فرش یا آجرفرش نشده و تنها با ماده ای آهکی یا گچی پوشیده و کوبیده شده است. این صحن با هیچ پله ای از صفا های طاقدار جانبی متمایز نمی شود و این از ویژگی ها و سادگی این مسجد است این مسجد در جنوب شرقی دامغان واقع شده و یکی از کهن ترین و بهترین نمونه های مساجد اولیه در ایران است. مسجد تاریخانه دامغان یک حیاط مربع است که در سمت قبله، یک تالار ستون دار و در قسمت دیگر آن یک ردیف رواق ساخته شده است.

تالار ستون دار دارای هفت ناو طولی در جهت قبله و سه ناو عرضی است؛ به نحوی که ناو وسطی که شامل محراب و سبزه است. عرض تر از ناوهای طرفین خود است که بیانگر مراحل اولیه شکل گیری ایوان در مساجد شبستانی ایران است. این مسجد در وسط دارای صحن بازی به ابعاد ۲۶ متر طول و ۲۵ متر عرض است که دورتادور آن را فضاهای طاقدار فرا گرفته است. به این ترتیب که ۲۲ دهنه طاق به این صحن باز می شود. ورودی این مسجد از جناح طولی شرق است. پوشش مسجد با طاق های گهواره ای بر روی قوس ها و ستون های مستحکم صورت گرفته است. ستون های این مسجد، مدور به قطر ۱۶۰ سانتیمتر و محیط چهار متر است و ارتفاعش از سطح زمین تا محلی که طاق بر آن متکی است، ۲۸۴ سانتیمتر و تا پشت بام شش متر تمام است. آجرهای مربع این مسجد به پیروی از آجرچینی دوره اشکانی و ساسانی، افقی و عمودی روی هم چیده شده اند.

- معماری:

- ۱- نقشه آن بر پایه شبستان ستون دار است.
- ۲- نسبت به قبله محورگراست. به این صورت که راستایی که قبله در آن است آشکارا دهانه ای بزرگ دارد و روبرویش به جز یا ستون برخورد نمی کند.
- ۳- دارای حیاط مرکزی است.

- سازه:

- ۱- چفدهای ابتدایی آن مازه دار بودند ولی در حال حاضر چفدها تیزه دارو جناغی می باشند.
- در این مسجد، بلندای آسمانه، کوتاه در نظر گرفته شده.

قیاس مسجد جامع شوستر با تاریخانه دامغان

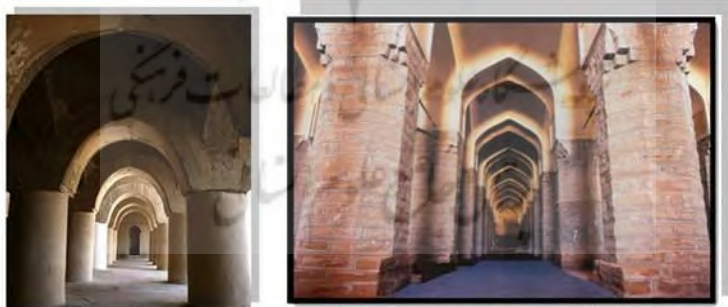
- ۱- مسجد جامع شوستر، محورگرایی با قبله نداشت در حالیکه تاریخانه نسبت به قبله محورگراست. (به این صورت که راستایی که قبله در آن است آشکارا دهانه ای بزرگ دارد و روبرویش به جز یا ستون برخورد نمی کند).



شکل ۱۸- محور گرایی در تاریخانه دامغان

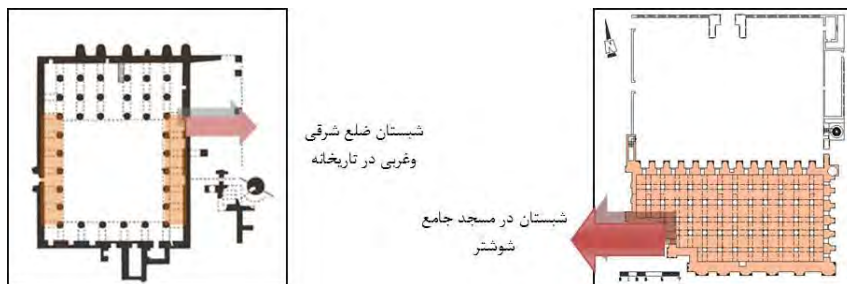
شکل ۱۷- عدم محور گرایی در مسجد جامع شوستر

- آسمانه مسجد جامع شوستر بلندای چشمگیری دارد در حالیکه در تاریخانه سعی شده بلندای آسمانه، کوتاه باشد



شکل ۲۰- بلندای آسمانه در مسجد جامع شوستر و تاریخانه

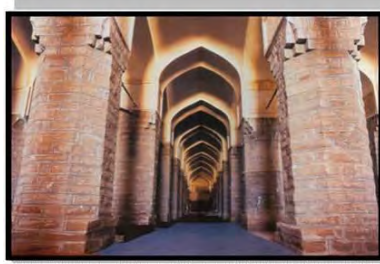
- ۳- در ضلع شرقی و غربی، میانسرای تاریخانه دهانه هایی وجود دارد ولی در مسجد جامع شوستر دهانه ای وجود ندارد.



شکل ۲۰- شبهستان ضلع شرقی و غربی در تاریخانه

شکل ۱۹- شبهستان در مسجد جامع شوستر

۴- چفدهای تاریخانه به جناغی تبدیل شده اند ، و در مسجد جامع شوشتر نیز چفدهای جناغی دیده می شود.



نمونه قوس جناغی در مسجد جامع شوشتر



نمونه قوس جناغی در تاریخانه دامغان

شکل ۲۱- نمونه قوس ها در تاریخانه و در مسجد جامع شوشتر

نتیجه گیری

در انتهای مقاله ، لازم به نظر می رسد که پژوهش های انجام شده را در این بخش رها نکرده و نگرانی خویش را از ادامه حیات این بنا ابراز و نکاتی چند را در جهت حفظ و نگهداری بنا یادآور شویم :

حفاظت و نگهداری بنا در صورتی که بتواند نهایت بهره گیری از موجودیت بنا را از دیدگاه فرهنگ جهانی و با رعایت مختصات محلی - بومی ، برای آنان که امروز زندگی می کنند و یا بعدها می آیند، فراهم نماید، بنا را در وضعیتی ایده آل قرار می دهد. لذا لازم است مداخلاتی که به منظور پابرجا نمودن و استحکام بخشی در بنا صورت می گیرد تمامی ارتباط های انسانی امروز را در ارتباط با بنا مدنظر قرار دهد و از تغییرات عمده ای که منجر به از هم گسیختگی اصول معماری آن با بنا باشد پرهیز کند.

هر لایه از ساختمان به صورت لایه ها و قشرهای مختلف به زبان معمارانه در طول زمان بیان شده است. هر لایه از ساختمان مبین یک نوع زندگی و تفکر است . پس نگهداری شکل و کالبد آن وسیله ای برای بیان ارزشهایی است که از ورای آن قابل استنتاج و استنباط است و وسیله ای برای زنده نگهداشتن تاریخ در زمان حال می باشد . به عبارت دیگر ، مرمت ، مهیا سازی زمینه برای زنده نگه داشتن زمینه جهت ارزیابی آثار و ابنیه گذشته است که گاه با دخل و تصرف در بنا تغییرات بصری ایجاد می کند.

مرمت عبارت است از ایجاد شرایطی که بنا بتواند مجددا حیات یافته و به عنوان عضوی ارزشمند و تکمیل کننده از دنیای زمان ما در حیات آن مشارکت فعال داشته باشد. ضمن اینکه بنا هویت شکلی و الگوی زمان تاریخی خود را حفظ و ارائه کند. این تفکر با شاخص کردن تفاوت بین زمان حال و گذشته امکان معرفی زمان گذشته را فراهم کرده و آن را به مقیاس تاریخی خودش برمی گرداند. ارجح دانستن نگاه تاریخی ، فلسفی ، در این مقوله موجب می شود که معماری اصیل بنا با یک شیوه حسی از اقدام خلاقه جدید متمایز شود. این گونه است که از لحظه آغاز اقدامات در زمان حال ، ضرورت احترام به گذشته نیز شروع می گردد و بدین ترتیب حفاظت بنا ، مورد توجه و مطرح می شود.

ارزش تاریخی ، کالبدی با محتوای فرهنگی و اعتقادی است که بنا را حائز شرایط ، جهت انتقال به آینده می نماید. هدف عمده مرمت ، ایجاد وحدت و استمرار بین اثر گذشته و اقدام زمان حال است و یک عمل خلاقانه است که از طریق آن حتی زمینه برای ظهور معماری معاصر در پیوند با بنایی قدیمی فراهم می آید.

منابع و مأخذ

- ۱- پرستشگاه در عهد سنت و تجدد، مقاله مسجدا لاقصی ، مسعود کمالی، صفحه ۵۵، ۱۱۱، ۲۴۳
- ۲- صحیفه امام خمینی (ره) جلد ۲ ، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، تهران
- ۳- مشکوتی ، نصراله . تهران ۱۳۴۹، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران میریان، عباس. تهران ، ۱۳۵۲، جغرافیای تاریخی خوزستان، چاپخانه بوذرجمهر